

Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень

Anatoliy Zahnitko

Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

Abstract Peculiarities of locative in sentence structure with tracking the correlation regularities of its manifestations in surface and underlying sentence structure were considered. In linguistic literature, case-prepositional structures are interpreted relying on various space vectors, identifying as a main object placement and / or its movement relative to relevant landmarks. Locative semantic qualification is based on correlation regularities of nominative and existential principles in the sentence and the establishment of internal locative semantic differentiation. Modeling of sentences with positionally determined locative status in its structure should be based on the reflection of its semantic variability, specificity of its formal expression relying on the semantic typology of predicates, whose main expression in sentences with regular mandatory locative is active-valent verbs.

Keywords Semantic sentence structure. Semantic role. Agent. Subject. Object. Instrument.

Summary 1 Основні поняття аналізу. – 2 Типологія лінгвістичних поглядів на просторові конструкції: семантична і структурна кваліфікації. – 3 Локатив у реченнєвій структурі. – 4 Локатив у реченнєвому моделюванні. – 5 Замість висновків.

The present article was previously published in: Zahnitko, A. (2016). "Typology of Locative in Sentence Structure: Peculiarities of Sentence Modeling". *Grammatical Studies: A Collection of Scientific Works*, vol. 2. Vinnytsia: National University of Donetsk.

Peer review

Submitted 2016
Accepted 2016
Published 2022-12-15

Open access

© 2022 Zahnitko | 4.0

Citation Zahnitko, A. (2022). "Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень". *Balcania et Slavia*, 2(2), [1-16] 177-192.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/006

1 Основні поняття аналізу

У сучасній лінгвістиці локатив кваліфікують як позначення певного простору в широкому розумінні. До найгрунтовніших студіювань локатива слід віднести дослідження Є. Тимченка (1925), В. Топорова (1961), М. Всеволодової, Є. Владимирського (1982), О. Виноградової (2001) та ін. Не менш актуальними є студіювання з проблем статусу локатива у структурі речення з визначенням його обов'язковості / необов'язковості, регулярності / нерегулярності. Актуальним є встановлення семантичної варіативності локатива, співвідношення останньої з формальним вираженням і визначення рівня закріплення локатива в структурі речення, діагностуванням його позиційного закріплення.

Метою розгляду виступає встановлення статусу локатива в різних реченневих структур із послідовним диференціюванням його валентнозумовленого і валентнонезумовленого вияву. Завданнями аналізу є: 1) простеження еволюції погляду на особливості просторових прийменників та формування ними просторово-відмінкових констукцій; 2) з'ясування параметрів внутрішньої нерівнорядності просторових прийменниково-відмінкових констукцій; 3) визначення семантичної варіативності локатива; 4) розкриття закономірностей співвідношення семантичного й формально-граматичного варіативності локатива; 5) діагностування основних зразків реченневих моделей із локативом. Теоретичне значення студіювання визначається обґрунтуванням реченневої моделі з локативом та осмисленням її варіативності. Наукова новизна дослідження визначається тим, що вперше обґрунтовано особливості реченневого моделювання із регулярним, позиційно закріпленим локативом. Практичне значення виконаного аналізу мотивоване можливістю його використання в курсах з актуальних питань сучасної лінгвістики й теорії сучасного синтаксису у вишівських магістерських освітніх і наукових програмах.

2 Типологія лінгвістичних поглядів на просторові констукції: семантична і структурна кваліфікації

В. Топоров розглядає особливості вираження локатива з вирізненням його прийменникового (локативи з російськими прийменниками *по, при, в, на*) та безприйменникового зразків у російській мові, визначає в загальних рисах закономірності вияву локатива в інших слов'янських мовах: білоруській, українській, кашубській, лужицькій, болгарській, диференціює безприйменниковий та прийменниковий локатив у польській (локативи з польськими прийменниками *o, po, przy, w* й *na*), чеській і словацькій (локативи з чеськими і словацькими прийменниками *o,*

ро, р'ї), старослов'янській (локативи зі старослов'янськими прийменниками *о, по, при, в і на*), сербській і хорватській (сербохорватській, за термінологією автора) (локативи з прийменниками *о, по, при, према, в і на*), словенській (локативи зі словенськими прийменниками *o/ob, po, pri, u й na*), праслов'янській (локативи з праслов'янськими прийменниками *v й na, o, po, pri*). У центрі уваги дослідника перебуває локатив у розрізі його вираження та семантичного варіювання без простеження особливостей позиційного закріплення та статусу у сполученні з дієслівними лексемами, витворення разом з ними цілісного значеннєвого простору. Істотно розширено спектр аналізу в дослідженнях М. Всеволодової та Є. Владимирського, оскільки сконцентровано увагу на просторових прийменниково-відмінкових конструкціях, оскільки семантика простору послідовно диференційована лише в межах словосполучення, речення й тексту. Свого часу О. Востоков з опертям на погляди М. Ломоносова та М. Греча наголошував на необхідності диференціювання просторових відношень за двома ознаками: 1) орієнтація форм простору щодо предмета (верх, низ, перед, бік та ін.); 2) характер дії з її відношенням до форм простору (місце реалізації дії, шлях, спрямування від кінцевого пункту і под.), що свідчить про те, що "прийменники показують місце, тобто різні сторони предмета, і положення, в якому предмет перебуває щодо іншого предмета. Сторонами предмета є верх, низ, перед, зад, бік або край, зовнішність і внутрішність. Положеннями предмета є: сукупність або буття разом, окремість буття особливо, близькість або дотик, проміжок або відстань, протилежність або буття віч-на-віч" (Востоков 1831, 269-270), констатуючи: "Сторони і положення предмета можуть бути показані через місце: 1-е, де розпочато; 2-е, де закінчувано, і 3-е, де знаходиться що-небудь" (Там само, 270). Розвиваючи думку лінгвіста, варто наголосити, що просторові прийменниково-відмінкові конструкції діагностують "внутрішній простір", "поверхню", "нижню площину", "верхню площину", "місце", "напря́м", "трасу" і т. ін. Так, наприклад, прийменники *з, із, зі, від, з-під, із-під, з-за, із-за* позначають вихідний пункт: "*Валка витягувалася з села*" (Р. Андріяшик); "*Тат помітив, як радісно блищали в сусідів очі, коли він виносив із хліва напнутого сіткою кошिका з милими гусятками*" (Остап Вишня); "*Люди йшли від лісу*" (Іван Багряний); "*Ми вийшли під його покров / З-під явора чи з-під тополи*" (Д. Павличко); "*Скоро з-за хати вплив невеличкий човник*" (О. Довженко); *в, до* – кінцевий пункт: "*В село з кошиками подався Богдан*" (Р. Андріяшик); "*Пан Вербовський піднявся і, шкутильгаючи, побрів до хутора*" (Д. Білий). Для більшості прийменників властиве закріплення за певною відмінковою формою на позначення того чи того просторового виміру (пор. Іваненко 1974; 1975): *з + Р.в., із + Р.в., зі + Р.в., від + Р.в., з-під + Р.в., із-під + Р.в., з-за + Р.в.,*

із-за – вихідний пункт руху; *в + Р.в. до + Р.в.* – кінцевий пункт руху; *за + О.в.* – місце дії тощо.

З-поміж прийменників просторової семантики простежувано диференціювання напрямку руху (Ludtke 1955), пор.: *в, до, на* – напрям до чого-небудь; *від, з, із, зі* – напрям від чого-небудь; *по, повз, через* – пройти повз, подолання чого-небудь, які водночас об'єднані за значенням в такі групи: а) *в, з, із, через* позначають внутрішність предмета; б) *від, до, повз* – близькість до предмета; *з, на, по* – дотик до предмета. За твердженням Г. Лудтке, прийменник доцільно описувати через дві групи ознак: 1) ознак, що характеризують відношення форм простору до предмета, та 2) ознак, що характеризують відношення дії до предмета (Там само, 48), що поєднуювані в значенні кожного прийменника. Інші лінгвісти встановлюють три диференційні ознаки для опису просторових прийменників – напрям, віддаль, включення (Шумилина 1967, 208). За першою ознакою розмежовано: 1) відношення “близькості” до всього орієнтира: “*Я ж не кажу, щоб завжди жити біля моря, чи в лісі, чи на горах*” (В. Барка); 2) відношення близькості до поверхні (того чи того боку) орієнтира незалежно від місця спостереження: а) верх, верхня поверхня: “*Одного ясного дня я стояв на даху комори*” (Д. Білий); “*Хмари низько летіли над гостроверхими дахами будівель*” (Б. Антоненко-Давидович); б) низ, нижня поверхня: “*Молодята стояли під стріхою, у затінку*” (В. Малик); в) перед, передній бік: “*Мати посадила перед хатою куц калини*” (А. Яна); г) задній бік: “*Позад його щось зашелестіло*” (І. Нечуй-Левицький); г) зовнішній бік: “*Вони ходять навколо тебе і смікають тебе за рукави*” (Ю. Андрухович); “*Як знайдеш гриба, так ходиш навколо нього*” (О. Бердник); “*Висока трава починає гнутись-хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіває своє пекучо іскристе проміння*” (Панас Мирний); д) внутрішній бік: “*По закінченні Промакадемії він потрапив на цей невідомий йому завод, де... всі виробничі процеси були сховані всередині приладів*” (Ю. Шовкопляс); 3) відношення близькості до поверхні (сторони) орієнтира залежно від місця спостереження: а) ближня сторона: “*Хлопець зупинився перед хатою*” (А. Яна); б) дальня сторона: “*Було по-осінньому темно, холодно, шарудів у безлистій груші, що самотньо росла за хатою, дрібний дощик, десь глухо валунали собаки*” (В. Малик); “*Море Борщів знаходиться за смітником*” (Ю. Винничук); в) бічна сторона: “*Дівчина жила праворуч від церкви*” (А. Яніта); 4) відношення близькості до просторових параметрів орієнтира: довжини: “*Шляхом, що йшов вздовж Амуру, цокотіли вершники, летючи на прорив*” (І. Багрянний); ширини: “*Нарешті він йшов через всю широчінь свого власного поля й міг обдумати, що й де має сіяти, а яку землю залишити на пар*” (А. Яна). За ознакою “віддаль” лінгвісти диференціюють зна-

чення: безпосередньої близькості з розмежуванням дотику, проникнення в предмет-орієнтир, віддалення від предмета, заперечна близькість та ін. (Там само, 208). Подібний ґрунтовний аналіз забезпечує статусу локатива в структурі речення – регулярного, обов'язкового та нерегулярного, необов'язкового, водночас умовитивує диференціювання першого й другого у формальному й семантичному аспектах. Водночас врахування семантичного наповнення прийменниково-відмінкових конструкцій має відповідно відбиватися і в реченнєвому моделюванні на зразок **“праворуч від церкви”** – *AdvLoc*, **“ліворуч трасою”** – *AdvDir* (Кржижкова 1967, 32-48), у яких враховано семантику дієслова: для **“праворуч від церкви”** – *AdvLoc* такими будуть лексеми на зразок *знаходиться, перебувати* і под.; для **“ліворуч трасою”** – *AdvDir* – постануть слова переміщення на кшталт *йти, їхати, прямувати*.

Для моделювання речень з локативами істотним є диференціювання просторових прийменників на три основні групи: а) з двобічною функцією позначення місця й напрямку (з двома відмінками – *в, за, на, під, по*; з одним відмінком – *між, над, навколо, перед, вздовж, уперек, поверх, понад, проти*); б) з однібічною функцією позначення місця (*біля, всередині, серед* та ін.); в) з однібічною функцією позначення напрямку (*до, з, із, повз, услід* і под.) (Бабов 1963, 15). Для А. Николової істотним є диференціювання простору в межах, рамках і на поверхні орієнтира, де для першого орієнтиру важливим є розмежування просторової семантики: а) центра, середини; б) країв орієнтира або його глибини; в) ширини й довжини орієнтира; а для руху предмета – другої ознаки: а) до кінцевого пункту руху (фінішу); б) від початкового пункту руху (старту); в) у просторі (трасою). Третя ознака охоплює: а) розміщення і рух предмета перед орієнтиром, з його лицьового боку; б) розміщення і рух предмета позаду орієнтира, із його заднього боку; в) розміщення і рух предмета над верхньою поверхнею орієнтира; г) розміщення і рух предмета під нижньою поверхнею орієнтира; г) розміщення і рух предмета щодо бокових сторін орієнтира – лівої та правої (Николова 1997). Водночас дослідниця послідовно диференціює розміщення і рух предмета між декількома орієнтирами й розміщення предмета на певній відстані від орієнтира з внутрішнім розмежуванням: а) розміщення предмета поблизу від орієнтира; б) розташування предмета у віддаленні від орієнтира; в) позначення конкретної відстані між предметом та орієнтиром (Там само, 114-41). Власне, такий підхід перекликається з кваліфікацією прийменниково-відмінкових форм як нерозкладних, яким властива стандартність (стандартизованість), узагальненість, передбачуваність з визнанням їх “готовими одиницями мови, тотожними в цьому плані словоформам, і включати подібні структури до словозмінних парадигм” (Гухман 1968, 168).

Не менш показовим постає виділення локативних полів та угруповання їх у макрополя, що стає опертям для виділення макрополя контактної локальності (статики денотата на поверхні предмета, поле динаміки денотата на поверхні або в межах предмета, поле статичності денотата у внутрішньому просторі предмета, поле простору, що долається денотатом наскрізь) і макрополя неконтактної локальності (поле статичності / динаміки денотата з цього боку предмета, поле статичності / динаміки денотата з іншого боку предмета, поле статичності / динаміки денотата поблизу предмета, поле статичності / динаміки денотата вище поверхні предмета, поле статичності / динаміки денотата нижче поверхні предмета, поле простору, що долається вгорі предмета) (Медведев 1983), в окремих параметрах перекликається з теорією А. Шуміліної (Шуміліна 1967). Аналізовані погляди В. Медведева, А. Шуміліної та ін. в окремих позиціях ґрунтовані на глибинні семантичні відношення між словами, що дає змогу говорити про функціонування просторових прийменниково-відмінкових конструкцій як цілісних, нерозкладних (М. Гухман).

3 Локатив у реченнєвій структурі

Дослідження Ч. Філлмора орієнтовані на реальний вимір аналізу відмінкових значень, основу яких становлять глибинні відношення, асиметричні щодо поверхневої реченнєвої структури. На ґрунті таких відношень без застосування семантичного декодування ґрунтована система відмінків Ч. Філлмора. Імена згруповано відповідно до семантичних зв'язків з дієслівним ядром у глибинний відмінок, що є стрижнем усіх формальних елементів плану вираження такого значення. Множина глибинних відмінків охоплює: агентив (А) – найменування істоти, витворювач дії; датив (D) – особа, якої торкається стан чи дія; інструменталь (I) – найменування неістоти, що активована дією; фактив (F) – предмет чи особа, що виникають внаслідок дії; локатив (L) – місце дії або його просторове орієнтування; об'єктив (O) – предмет, якого торкається дія (Філлмор 1966, 1-24; 1968, 1-90). У цьому розрізі активними є також зіставні студії, що передбачають встановлення особливостей вираження просторової семантики в різносистемних мовах [Симоненко 1998] із виявом спільного та відмінного, розкриттям прагматичного аспекту просторових прийменниково-відмінкових конструкцій (Медведев 1983; Сяоцянь Ван 2010; Цзинь Тао 2007). Увесь спектр студіювань просторових прийменників, прийменниково-відмінкових конструкцій із просторовою семантикою постає ресурсом для надійного й ґрунтового розкриття особливостей реченнєвих моделей із функційним навантаженням у них локатива.

Характеристика локатива і його кваліфікація вимагає послідовного врахування: 1) його внутрішньореченневого статусу; 2) співвідношення з іншими компонентами; 3) позиційного закріплення / незакріплення в реченні; 4) внутрішньої семантичної варіативності; 5) формального вираження. Перелік цих ознак є підґрунтям для диференціювання валентнозумовленого / валентно незумовленого локатива, пор.: “У Заліссі з осадників уже була створена повітова управа, і доходили чутки, що **в Колобродях розташується прикордонна сторожа**” (Р. Андріяшик); “Він (Півень – А. З.) пропонує мені **розташуватися в його школі**, подивитись Нікополь добре, а там видно буде, що робити” (Б. Антоненко-Давидович); “**В** цій маленькій **келії** на три особи вони й **розмістилися** **вдвадцятьчотирьох**” (І. Багрянний); “Тепер **перебував**” (Бумблякевич – А. З.) “**серед** покинутих **гармат**, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамі, тягачів і всілякої іншої військової продукції” (Ю. Винничук). У таких і подібних реченнях локативи (**в Колобродях**, **в його школі**, **В** цій маленькій **келії**, **серед** покинутих **гармат**) є валентнозумовленими (розташується → (де?) **в Колобродях**, розташуватися → (де?) **в його школі**, розмістилися → (де?) **В** цій маленькій **келії**, перебував → (де?) **серед** покинутих **гармат**), а в останньому реченні до того ж наявна низка локативів, рівнорядних між собою, крім останнього, що закриває ряд: “**серед** покинутих **гармат**, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамі, тягачів і всілякої іншої військової продукції”. Подібний локатив позначає простір, у якому відбувається перебіг дії, наявна її реалізація. Його внутрішньореченневий статус значущий, оскільки семантично він співвіднесений з дієсловом-предикатом, заповнюючи одну із його сем, пор.: **розташовуватися**, уюся, уешся, **недок.**, **розташуватися**, ўюся, ўешся, **док.** ‘займати місце, розміщуватися де-небудь’ (“Взвод молодшого лейтенанта Федоренка **розташувався край дороги в густім ялиновім лісі**” (Я. Качура)); ‘влаштуватися, оселятися де-небудь на проживання, відпочинок і т. ін.’ (“На другий день перевезла Мотря скриню до Семена й **розташувалась у Семановій хаті**, як справжня господиня” (М. Коцюбинський)); ‘знаходитися, міститися де-небудь, мати певне місцезнаходження’ (“**Під молодим дубовим ліском**, що кучерявиться на пагорку, **розташувався літній табір**” (С. Журахович)). або ‘вмощуватися, сідати, лягати і т. ін. де-небудь’ (“**Всі розташувалися на підлозі так, як звикли вже. Покотом**” (І. Багрянний)).

Якщо звернутися до авторитетних тлумачних словників, то можна помітити, що простір кваліфікують: 1) у філософському вимірі як ‘одну з основних об’єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю й обсягом’: “**Простір** характеризує співіснування об’єктів, їх протяжність і структурність, взаємне розташування” (з наук. літ.); 2) ‘необмежена протяж-

ність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею: “Висота, ширина, довжина: я забував про все земне і думками злітав угору, в безкрайні **космічні простори**” (О. Авраменко, В. Авраменко); “Згадую канали Марса й думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати **у світових просторах?**” (В. Винниченко); “Т ось сьогодні, коли він дивився на світ, може, останній раз, то сонце в **космічних просторах** здавалося велетенським клубком такого пилу” (Т. Осьмачка); 3) ‘вільний, великий обшир; просторинь’: “А там, за вікном, сонце, вітер, **широкий простір...**” (Б.-І. Антонич); “Цілий місяць **над просторами Середземного моря вигравали шторми**” (І. Білик); “Раптом прокинулось громове царство: переможно заревів пароплав, розкидаючи гук **по горах і просторах**, суворо гриміло десь залізо, верещали дзвоники трамваїв” (С. Васильченко) з відтінком ‘площа чого-небудь на земній поверхні; територія’: “**Серед широкого простору поля Єремії стало легше на душі**” (І. Нечуй-Левицький); “Замкнений **простір кімнати** розривали примарними перспективами три дзеркала: одне висіло на стіні над консоллю, друге, видовжене, стояло навпроти першого, а третє, овальне, як яйце, розташувалося поміж ними” (Люко Дашвар); 4) ‘перен. відсутність яких-нубедь обмежень, перешкод у чомусь; воля’: “Все маленьке, а головне, нема **простору** життя, нема польоту, нема великої мети” (О. Довженко); “Щодня птиця Рух літала **на небесному просторі бажання**, сподіваючись, що якийсь голуб принесе від вас вість або ж хмарка пролле благодатну краплину на долину спрагlostі” (П. Загребельний). В окремих науках існують поняттєві розуміння простору, пор. математичні терміни на зразок *евклідовий простір* у дво- і тривимірності, *векторний (лінійний) простір*, *багатомірний простір*, *гілбертовий простір* як простір, що допускає необмежену вимірність, *лінійний простір*, *вертикальний простір*. Розуміння простору, його суті у філософському розумінні зазнало еволюції від часів античності й до сьогодні. Так, Платон кваліфікував простір як вмістилище чи проміжок, для Аристотеля простір є місцем (див. третє значення (тлумачення слова *простір* почерпнуто із СУМ (т. 8, 298)), в концепції І. Ньютона – простір існує незалежно від наявності в ньому фізичних тіл, Г.В. Лейбніц визначає його через відношенням між певними тілами, в силу чого простір має віддаль і напрямки. Априорним простір уважав І. Кант, оскільки людина завжди сприймає світ просторово. До цього можна додати, що в цього слова в окремих випадках збережено семантику ‘проміжок часу’: “Проза в творчості Михайла Коцюбинського охоплює **простір у кілька десятиліть**” (з наук. літ.). Цей вимір простору сьогодні актуалізовано в його чотиривимірному розумінні, коли до трьох відомих параметрів – висота, ширина, довжина додавано й протяжність – наприклад, будинок із часу його побудови до

руйнування. Свого часу Г. Гійом (Гийом 1992, 146-7), розглядаючи закономірності співвідношення й взаємодії простору й часу, констатував, що в простір можна повернутися, оскільки він існує поза особистістю й не підпорядкований їй, а в час повернення не існує. Хоча в попередніх міркуваннях про психосемантику як метод він констатує, що мовлення, “коли починається і навіть коли ще готується, використовує мову, що існує в мисленні в уже побудованому вигляді”, оскільки мова “побудована за спільним законом, законом когеренції (зв’язності, coherence) частин всередині цілого”. У цьому розрізі цікавим є те, що іменник, наприклад, як часткова інтегрована система є цілим, і система дієслова виступає також цілим, водночас кожна з них є інтегровальною, де останню ґрунтовано на особливостях семантики. Кожна з мовних одиниць (іменникова, дієслівна та інші) лінійно інтегровані, що й відбито в семантичній неперервності. У реченні “*Майстер викручує шуруп викруткою з дверей*” (Україна молода) кожна з лексем (*майстер, викручувати, шуруп, викрутка, двері*) у своїй окремішності не відображає цілісності ситуації, а лише через взаємозумовлену лінійність усі лексеми спільно номінують ситуацію, де кожний з елементів корелює з відповідною семантичною роллю.

Основним значенням локатива можна вважати значення місцепозначення: “*Автовокзал міжобласного сполучення знаходиться в південно-західній частині Полтави*” (3 газ.). Семантична роль локатива є складною і формально-грамматичною, і семантико-синтаксичною, і власне-семантичною, й комунікативно інтенційною, й позиційною. Формально-грамматична варіативність локатива охоплює ядрові (прислівники зразка *там, тут, приєменниково-відмінкові форми (на горі, біля річки, в хаті), напівпериферійні (форми орудного з приєменниками під / над / за столом) і периферійні (форми родового з приєменником (до в’язниці) і т. ін.)*. Напівпериферійність і периферійність визначаються нерегулярністю відповідної конструкції, відсутністю її синтаксичної зумовленості. Ядровий статус локатива є валентно й позиційно зумовленим у реченні, його семантичний статус тематично ієрархізовано: “*Уже зовсім смеркало, як Давид підходить до села*” (А. Головка). Напівпериферійний і периферійний локативи позбавлені цих диференційних ознак, їх розмежування здійснюється за ознаками регулярності, особливостями синтаксичного зв’язку і семантичного відношення, комунікативної інтенційності.

3.1 Семантичні варіанти локатива

В сучасній мові семантична роль локатива в структурі простого речення внутрішньо диференційована на локатив 1) → місце, 2) вихідний пункт руху, 3) → кінцевий пункт руху, що репрезентують різні переміщення за горизонталлю. До них прилягає локатив → 4) траса (“*Аж ось **іде дорогою** старець - жєбрак з торбою*” (Б. Антоненко-Давидович)). Заявлені горизонтальні варіанти локатива реалізують один з ортогональних векторів, охоплюючи групи предикатів видалення (*іти, від’їжджати, віддалятися*: “*Як ішла в ліс, то дивилася додому, а як **ішла з лісу**, то дивилася у ліс*” (Нар. тв.)); наближення (*приходити, приїжджати*: “***Приходила** [Марина] кось святками **в село** і хвалилася, що як у місті служити, то й кращого не треба*” (Панас Мирний)), руху зовні (*виходити, виїжджати*: “***Війта** я бачив, коли виходили **з села***” (Р. Андріяшик)); руху всередину (*входити, в’їжджати*: “*Люди зрідка входять **у морок церкви***” (І. Багрянний)). Логічно доповнюють аналізовані варіанти локативи другого ортогонального вектора - вертикального: предикати руху вгору (*підійматися, підніматися*: “***Я міг би підійнятися угору** По мармурових сходах сіруватих, Освітлених лиш зіркою з вікна*” (П. Воронько)); предикати руху вниз (*спускатися, сплавлятися*: “*Вже під’їжджаючи до стежки, що петлею **спускалася в западину**, він почув химерні звуки*” (Д. Білий)). Складнішою є реалізація локативом третього ортогонального вектора простору (ширина) й четвертого - темпорального. Локатив прямо корелює з особливостями валентності різних предикатів локативності: стану (*бути, знаходиться, опинятися, перебувати*), процесу (*висіти, лежати, сидіти, стояти*) й дії (*віддалятися, від’їжджати, іти*).

Істотним є розмежування експліцитного й імпліцитного локатива, семантична зумовленість яких може збігатися і може відрізнятися (“***На озері** створювалась тиша*” (О. Довженко)). Перший тип локатива легко виявити через його послідовне формальне вираження або валентні зумовленості, вияв другого постає складнішим, оскільки він співвідносний із різними типами ситуацій, реалізація яких без такого локатива не може бути повноцінною: “*А тоді **зима** така **люта була**, що на возі не поїдеш*” (Ю. Винничук).

Локативна семантика може ускладнювати і/або ускладнюватися, утворюючи різні синкретичні похідні в структурі речення - локативний протагоніст: “*Тим часом виплатять **у школі** борги за три місяці*” (Б. Антоненко-Давидович); локативний адресат: “***На хуторі** зраділи вістці з фронту*” (Ранок 1989, 28) та ін. Похідні з таким зразком локатива виступають семантично складними, реалізуючи дві й більше пропозицій.

Валентно зумовленому локативу протиставлений локатив - специфікатор, особливістю якого є вираження окремої про-

позиції в реченні: *“Далі вже розповіли його друзі-італійці, теж поранені разом з ним **на річці**”* (О. Іваненко).

4 Локатив у реченнєвому моделюванні

У словниках на початку ХХ століття простір розглядали як власне-‘простір’ (*“Душа потребує **простору**, жада волі”* (А. Свидницький) з відтінком ‘вільне, незайняте місце’: *“Приймаю солому з току, бо син привезе снопи, – щоб був **простір**”* (І. Нечуй-Левицький) і простір (див. перше значення, що має форму лише однини) (за Словарь, т. 3, 482). В українській лексемі **простір** наявні філософська (перше значення), загальномова (друге й третє прямі й четверте переносне значення) і математична специфікація. У російській мові за філософським і математичним просторами закріплено лексему *пространство*, за іншими – *простор*. До цього треба додати також статус лексеми *місце* зі значеннями: 1) ‘простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь’: *“Гарне, вигідне було **місце**, де вони поставили свої курені”* (О. Гончар) з відтінками ‘простір, пункт, де що-небудь розміщене, відбувається тощо’: *“Сидіти в корчмі, **місці** радості, з незагоєною раною в серці не хотілося”* (Г. Хоткевич); ‘певний пункт, площа, призначена для кого-, чого-небудь’: *“Тимофій навпомацки знаходить **на своїх місцях** сокиру, дерев’яний аршин, долото”* (М. Стельмах); ‘певна площа, спеціально призначена для того, щоб на ній розміститися’: *“– Он на весіллі тісно як буває, А прийде старшина, – **місце** є...”* (Л. Глібов); 2) ‘перев. мн. Певна місцевість’: *“У нас була казкова сіножать на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам’яті як найкрасивіше **місце** на всій землі”* (О. Довженко); 3) ‘тільки мн. Віддалені від центру, центральних організацій райони, організації, установи: периферія’: *“Багато цікавого можна побачити **в місцях**, куди столичні журналісти ніколи не приїжджають”* (Україна молода); 4) ‘окрема ділянка, частина чого-небудь’: *“Сонце підпливало собі вище та вище, гріючи повітря, пальочі голі **місця**”* (Панас Мирний); 5) частина, уривок книжки, художнього, музичного твору і т. ін.: *“Деякі **місця** в копії [рукопису] полишені біло, і невідомо, що там має стояти”* (Леся Українка); 6) ‘становище, яке займає хто-, що-небудь у суспільстві’: *“Українська мова своєю доброзвучністю займає **одно з перших місць** (можє, третє або четверте між усіма європейськими мовами”* (В. Самійленко); 7) ‘службова посада’: *“Наталка після того, як zostались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого **місця**”* (О. Гончар) з відтінком ‘вакансія в навчальному закладі для того, хто навчатиметься’: *“Маємо **одне місце** на робфак при сільськогосподарському інституті. Будемо першого свого бідня-*

ка *посилати у високу науку*" (М. Стельмах); 8) окремий предмет, одиниця вантажу (пакунок, чемодан, ящик і т. ін.): *"Вантаж, вага якого перевищує 5 кг; у літаку треба обов'язково здавати як автономне вантажне місце"* (з документів) (СУМ, т. 4, 751). Навіть побіжний погляд свідчить, що лексема *місце* має ширший діапазон лексичних значень (вісім із трьома відтінками) на відміну від слова *простір* (чотири з двома відтінками), класифікаційний статус числа властивий першому значенню лексеми *простір*, а для лексеми *місце* – друге й третє значення. У лексемі **простір** класифікаційний статус належить категорійній семантиці однини, а у слова *місце* – категорійній семантиці множини. Важливим є те, що в лексемі *місце* в перших п'яти й восьмому значеннях основною можна вважати сему 'простір' як загальну, родову, що в одних значеннях названа (перше значення), а в чотирьох інших є імпліцитним, його відсутність у шостому – сьомому значеннях мотивовано тим, що тут мова йде про вертикально-суспільний простір.

Для адекватного тлумачення локатива та його статусу в реченнях треба диференціювати ядрові й похідні його структури. До перших належать утворення, що складаються з предиката та валентнозумовлених ним актантів. Так, для предиката *підмітати* (фізична дія) ядровою є чотирикомпонентна реченнева структура, що охоплює сам предикат і три валентнозумовлені актанти: суб'єкт, об'єкт, інструмент, пор.: *"Підмітала [прибиральниця] коридор [віником] і поливала вазони на вікнах наших кабінетів та лабораторій"* (Я. Гримайло); *"Сторож підмітав [мітлою].. порозкидані шматочки нікчемного паперу"* (Панас Мирний). А. Мустайокі кваліфікує подібні ядрові структури як трикомпонентні з предикатом і двома валентнозумовленими актантами, хоча в таких випадках цілком мотивовано кваліфікувати структурну схему речення як чотирикомпонентну: $N_1Vf_{3s}N_4N_5$, що в семантичному портреті – моделюванні відповідно набуває зображення: $AgPrObInstr (A-P-O-I)$, а з урахуванням співвідношення глибинного й поверхневого реченневих рівнів модель охоплюватиме обидва: $N_{1agens}Vf_{3spr}N_{4objekt}N_{5instrument}$. Досить актуальним є питання про статус імпліцитного локатива, без якого будь-яке речення пов'язане реального співвідношення з дійсністю. Залишається відкритим статус такого локатива – обов'язковий, регулярний чи необов'язковий, нерегулярний, пор. *"Дитина спить"* ($N_{1(n)}Vf_{3s}$) і *"Дитина спить на ліжку"* ($N_{1(n)}Vf_{3s} \rightarrow N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$); *"Учитель демонструє дослід учням"* ($N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(obj)}N_{3(adr)}$) і *"В кабінеті учитель демонструє дослід учням"* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)} \leftarrow N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(obj)}N_{3(adr)}$). Компоненти *"на ліжку"* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$) і *"В кабінеті"* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$) можна кваліфікувати як специфікатори, оскільки вони не належать до валентнозумовлених дієслівних лексем *спати* (*спить*) і *демонструвати* (*демонструє*) і в такому разі вони позначають окрему пропо-

зицію. Водночас і перша *Дитина спить* ($N_{1(n)}Vf_{3s}$), й друга *Учитель демонструє дослід учням* ($N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(ob)}N_{3(adr)}$) ситуації відбуваються в межах певного простору (четвертий ортогональний вектор), тому їхня наявність може імплікуватися або експлікуватися. Інша річ, чи варто їх відбивати в реченнєвій моделі, бо в такому разі в усіх реченнях варто визнати локатив об'язковим. Якщо в реченнях на зразок *"Сторож підмітає [мітлю].. порозкидані шматочки нікчемного паперу"* (Панас Мирний) легко встановити імплікованість інструмента, пор. також: *"Господиня пересолила [сіллю] траву"* (А. Яна); *"Юнак накрохмалив [крохмалем] сорочку"* (А. Яніта); *"Жінка вирізала [ножицями] витинанки"* (А. Верховина), то в реченнях на кшталт *"Діти гралися"* (А. Яна); *"Жінки сперечалися"* (А. Верховина); *"Хлопці косили траву"* (А. Яніта) визначення локатива є проблемним у силу відсутності валентних зв'язків з дієсловом-предикатом, тобто локатив у таких випадках є недетермінованим. Одним зі шляхів вирішення заявленого питання є визнання пріоритету формального вираження того чи того реченнєвого компонента, але в цьому разі постає проблема системного статусу валентнозумовлених компонентів та особливостей заповнення детермінованих валентних позицій у мовленні. Видається цілком прийнятним визнання особливого статусу за локативом як субстанційного компонента реченнєвої моделі власне-семантичного рівня і визнання за ним регулярного статусу. Інша річ, що останній треба визначати на увесь масив реченнєвих структур та їх мовленнєвих модифікацій, у більшій частині з яких реалізовані різні форми вираження четвертого ортогонального вектору простору.

Семантична диференціація локатива в реченнєвому моделюванні має ґрунтуватися на усіх чотирьох ортогональних векторах простору. У межах першого (лінійно-горизонтального) істотним є диференціювання локатива за напрямом: 1) → місце (Loc), 2) вихідний пункт руху (Loc_{start}); 3) → кінцевий пункт руху (Loc_{dir}); → 4) траєкторія (Loc_{tras}), для другого (вертикального) важливим є розмежування просторового переміщення: 1) вгору (Loc_{top}); 2) вниз (Loc_{bottom}); третій (ширина) містить внутрішні обмежувачі на зразок *праворуч* (Loc_{right}), *ліворуч* ($Loc_{sinistram}$), *убік* (Loc_{asside}), що в межах відповідних конструкцій набувають уточнення *праворуч від, праворуч до, праворуч за, праворуч під / ліворуч від, ліворуч до, ліворуч за, ліворуч під*. У досліджуваних реченнєвих моделях з об'язковим локативом першого різновиду найчастіше відправною точкою встановлення просторових орієнтацій виступає певний спостережуваний об'єкт (роль спостерігача, тобто не-діяча), щодо якого застосовувано еквіваленти прийменників на зразок *ближче до, назад до, назад у, близько до, у напрямку до*; для вертикального вектору такими виступають *з глибини, у глибину, з висоти, у висоту*; третій ортогональний вектор простору охоплює актуалізатори на кшталт *убік від, збоку від*: *"Живецький підкрутив гніт і підсунув*

ближче до ліхтарні клишоногий столик” (Р. Андріяшик) - (Loc_{dir} → AdvPraepN_{2(gen)}); **“Він перебігав обніжками назад до краю поля”** (Б. Антоненко-Давидович) - (Loc_{dir} → AdvPraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}); **“З глибин і хвиль океанських просторів** показуються огидні й химерні створіння” (Б. Антоненко-Давидович) - (Loc_{bottom} → PraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}); **“З висоти єрусалимського неба йому обрисувався Ангел Престолу”** (В. Багірова) - (Loc_{top} → PraepN_{2(gen)}); **“Цибулька сидів збоку від капітана”** (Ю. Винничук) - (Loc_{aside} - AdvPraepN_{2(gen)}); **“Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього”** (О. Гончар) - (Loc_{aside} - AdvPraepN_{2(gen)}).

Семантична диференціація внутрішньореченневого локатива має підкріплюватися відбиттям його формального вираження, а за наявності актуалізаторів, що входять як структурні компоненти до того чи того еквівалента, містити усі елементи останніх. Не менш істотним є студювання міжреченневих локативів, що в такому разі стосуються двох і більше номінативно-екзистенційних утворень. Множина локативів у цьому разі охоплювати внутрішньо- і міжреченневі локативи - рівень тексту, власнереченневі з внутрішнім диференціюванням на обов'язкові та необов'язкові - реченневий рівень, семантичні варіанти локативів за ортогональними векторами - семантичний (власне-семантичний) рівень, оскільки істотним є встановлення напрямів ускладнення локативної семантики, формальні варіанти локативів зі встановленням цілісного спектру кількісного навантаження відповідних форм - формальний рівень, а також диференціювання вільного, конструктивно зумовленого, зв'язаного статусу локативів - семантико-синтаксичний рівень. Особливим постає визначення ситуативно мотивованої ролі локативів, їхньої комунікативної значущості, ілокутивної сили - прагматичний рівень.

5 Замість висновків

Дослідження локатива в українському реченні і побудова відповідних його моделей має враховувати особливості вираження суб'єкта й об'єкта, інструмента, оскільки лише відповідне лексичне наповнення синтаксичної позиції передбачає той чи той семантичний варіант локатива, не кажучи уже про наявність інструмента. Подібне студювання розкриває механізм втрати первинної семантики локативними предикатами, утворення граматизованих похідних. Не менш важливим постає подібне дослідження в суцільному обстеженні всього корпусу локативних предикатів і їх похідних та в компонентах локативної семантики у внутрішньореченневій структурі, побудові системи моделей речень із позиційно закріпленим локативом.

Література

- Бабов, К. (1963). *Русские предлоги*. София: Болгарская АН.
- Виноградова, О.В. (2001). *Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Ін-т української мови. К.
- Вихованець, І.Р. (1980). *Прийменникова система української мови: монографія*. К.: Наукова думка.
- Востоков, А.Х. (1831). *Русская грамматика: по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная*. СПб: И. Глазунов.
- Всеволодова, М.В. (1982). *Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке*. М.: Русский язык.
- Гак, В.Г. (2000). *Пространство вне пространства. Логический анализ языка. Языки пространств*. Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. М.: Языки русской культуры.
- Гачев, Г.Д. (1987). *Европейские образы Пространства и Времени. Культура, человек и картина мира*. М.: Наука.
- Гийом, Г. (1992). *Принципы теоретической лингвистики*. М.: Прогресс.
- Гухман, М.М. (1968). "Грамматическая категория и структура парадигм". *Исследования по общей теории грамматики*. М.: Наука.
- Загнітко, А.П. (2007). "Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви". *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. / Донец. нац. ун-т; [редкол.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]*. Донецьк: ДонНУ. Вип. 15.
- Загнітко, А.П. (2007). *Словник українських прийменників Сучасна українська мова: [1705 прийменників]*. Донецьк: ТОВ ВКФ БАО.
- Загнітко, А.П. (2009). *Ступені і рівні прийменниковості. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів*. Дон. нац. ун-т. Донецьк: Вебер (Донецька філія).
- Загнітко, А. (2014). *Теорія граматики і тексту: монографія*. Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (Донецьке відділення).
- Загнітко, А. (2014). *Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки: науково-аналітичне видання*. Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (Донецьке відділення).
- Ли Тоан Тханг (1993). *Пространственная модель мира: когниция, культура, этнопсихология (на материале вьетнамского и русского языков): автореф. дис.... д-ра филол. наук*. М.
- Іваненко, З.І. (1974). *Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові*. Чернівці: Чернівецький університет.
- Іваненко, З.І. (1975). *Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові*. Чернівці: Чернівецький університет.
- Кржижкова, Е. (1967). "Адвербильная детерминация со значением места и направления (Опыт трансформационного анализа)". *Вопросы языкознания*, 2, 32-48.
- Куш, Н.В. (2009). *Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції: дис... канд. філол. наук: 10.02.01*. Донецький національний ун-т. Донецьк.
- Медведев, В.Б. (1983). *Специфика предложно-падежных конструкций и падежей с пространственным значением (на материале немецкого и русского языков): автореф. дис.... канд. филол. наук*. Казань.
- Мустайоки, А. (2006). *Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам*. М.: Языки славянской культуры.

- Невская, И.А. (1997). *Типология локативных конструкций в тюркских языках Южной Сибири (на материале шорского языка): автореф. дис.... канд. филол. наук.* Новосибирск.
- Николова, А. (1997). *Функциональная грамматика: выражение пространственных отношений в русском языке (на фоне болгарского)*. Шумен.
- Пете, И. (2004). *Пространственные предлоги, локальные отношения, картины мира и явления асимметричности*. *Вестн. Моск. ун-та. Сер.: Филология*, 3, 61-74.
- Рогожникова, Р.П. (2003). *Толковый словарь сочетаний, эквивалентных слову*. М.: ООО "Издательство Астрель"; ООО "Издательство АСТ".
- Сенів, М.Г. (2005). *Приймєнник у класичних мовах: посібник*. Донець. нац. ун-т. Донецьк: Юго-Восток.
- Симоненко, М.Л. (1998). *Предложно-падежные конструкции с пространственным значением в русском и немецком языках: автореф. ... канд. филол. наук.* Краснодар. <http://www.dissercat.com/content/predlozhno-padezhnye-konstruktsii-s-prostranstvennym-znacheniem-v-russkom-i-nemetskom-yazyka#ixzz3y5xYFHуQ>.
- Сяоцянь Ван (2010). "Пространственно-статические отношения в русском и китайском языках". *Вестник Новосибирского государственного университета: Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация*. Новосибирск, 8(1), 20-33.
- Тимченко, Є. (1925). *Льокатив в українській мові: з Української Складні*. К.: Вид-во ВУАН.
- Топоров, В.Н. (1961). *Локатив в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР.
- Шумилина, А.Д. (1967). "О пространственных значениях, выражаемых в системе глагольно-именных словосочетаний русского языка". *Труды III Всесоюзной конференции по информационно-поисковым системам и автоматизированной обработке научно-технической информации*, т. II. М. 205-10.
- Цзинь Тао (2007). *Концептуальная система пространства (фрагмент китайской языковой картины мира)*. Владивосток: Изд-во ВГУЭС.
- Чжан Ли (1997). *Категория локативности*. Сборник китайской лингвистики. Новосибирск.
- Шуба, П.П. (1971). *Прыназоўнік у беларускай мове*. Мінськ: Выд-ва БДУ.
- Fillmore, Ch. (1966). "Toward a Modern Theory of Case". *Research foundation*, 13, 1-24.
- Fillmore, Ch. (1968). "The Case for Case". *Universale in Linguistic Theory*. London: Holt, Rinehart and Winston, 1-90.
- Ludtke, H. (1955). "Das semantische System der Präpositionen und Präfixe bei Verben der Bewegung". *Russischen Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, H. 5/6, 34-48.